eredetileg görög megfogalmazású szávaszentdemeteri adománylevél – a latin volt. De éppen III. Béla időszakából maradt ránk 1195 körül lejegyzett formában az a *Halotti beszéd és könyörgés*, amely a magyar nyelvű írásbeliség első – összefüggő szöveget tartalmazó – emléke. A kancellária munkatársai közé tartozott egy időben a híres P. mester (Anonymus), Béla király névtelen jegyzője, aki Franciaországban végezte tanulmányait. Felsőfokú iskolai végzettségének a magister cím a bizonyítéka. Anonymus szellemi terméke a *Gesta Hungarorum* (A magyarok tettei) című – s újabb vélemény szerint 1210 táján megfogalmazott – irodalmi mű, amely regényes formában beszéli el a magyar honfoglalás történetét úgy, ahogyan azt III. Béla jegyzője elképzelte. Számos más irodalmi alkotás is készült ebben a korban (például egy Trója-történet is), de egy krónika sem akadt közöttük, amely emléket állított volna III. Béláról és uralkodásáról. Pedig a király sokat adott arra, hogy külső formákban is kifejezésre juttassa uralkodói hatalmának súlyát, tekintélyét. A király hatalmát és dicsőségét volt hivatva szolgálni az esztergomi várpalota felújítása és a székesegyház építése, amely az 1190-es évek elejétől a – román stílust felváltó, francia eredetű – gótika jegyében folytatódott. A gót művészeti stílust képviselték az építészetben a III. Béla által előszeretettel alapított ciszterci monostorok (Egres, Zirc, Pásztó, Pilisszentkereszt, Szentgotthárd) templomai is.

III. Béla ügyes, kompromisszumokra is hajló, szükség esetén pedig határozott és keménykezű politikával elérte azt, hogy uralkodása első időszakában ismét megerősödött a királyi hatalom, újra helyreállt a királyi méltóság tekintélye. Ebben a periódusban III. Béla óvatos, visszafogott külpolitikát folytatott, külső konfrontációkba – a Géza miatt kirobbant osztrák konfliktustól eltekintve – nem bonyolódott. A megszilárdult királyi hatalom, a belső nyugalom és a feudális urak különböző csoportjai között megteremtett érdekközösség lehetővé tette, hogy III. Béla uralkodása második – 1180 és 1196 közötti – szakaszában a magyar királyság a területi terjeszkedés útjára lépjen.

„Nem elégedvén meg saját ősei földjével"

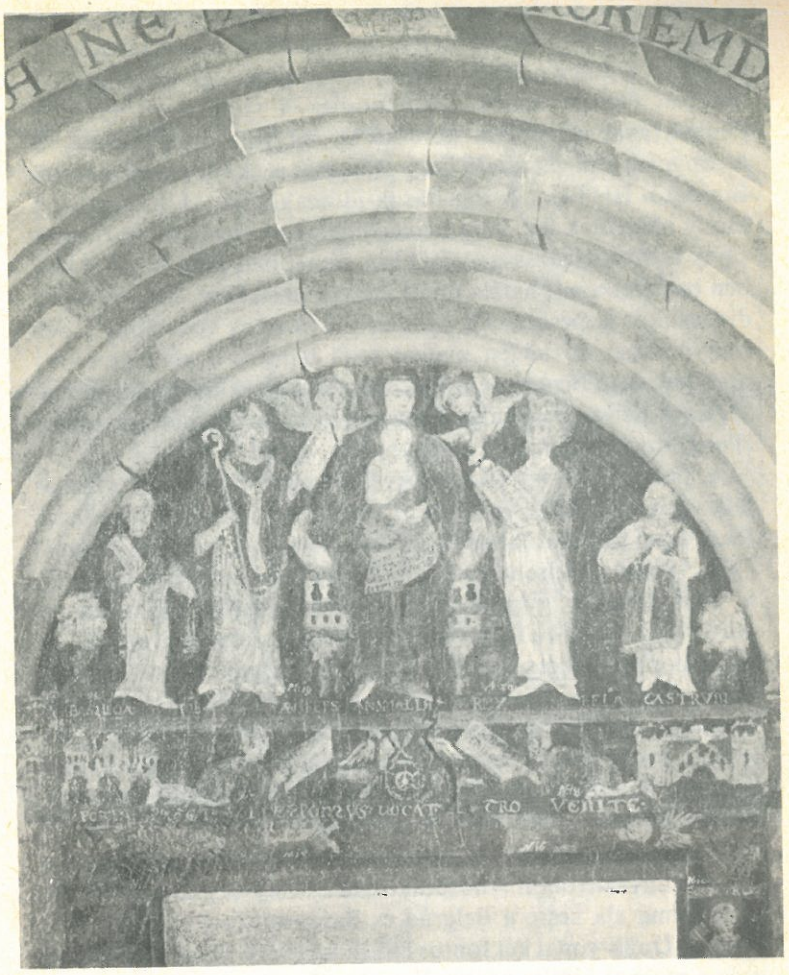
A belső konszolidáció mellett kedvezett a hódító külpolitika számára a nemzetközi helyzet alakulása is. Ezekben az években jelentős mértékben enyhültek az európai nagyhatalmak közti ellentétek. Az 1176-os müriokefaloni csata Bizánc történetének egyik legnagyobb veresége volt, a világuralmi ábrándok szertefoszlottak. Bebizonyosodott, hogy a baszileusz többé nemcsak Nyugaton, de Keleten sem képes aktív, támadó politika folytatására, a birodalom külpolitikája ettől kezdve védekező jellegű volt. Hasonló katasztrófa érte 1176-ban Barbarossa Frigyest. A lombard liga csapatainak Legnano mellett aratott győzelme nyomán világossá vált, hogy a német uralkodó nem tudja maga alá gyűrni az észak-itáliai városokat. Az 1177-es velencei béke pedig biztosította a pápaság függetlenségét a császársággal szemben. Az imperium és a sacerdotium küzdelme második szakaszának befejeződése elejét vette annak, hogy a baszileusz a továbbiakban beavatkozhassék Itália belső viszonyainak alakulásába. Az a tény, hogy az évtizedes összecsapások következtében a nagyhatalmak kimerültek, a magyar feudális urak részére a korábbinál nagyobb mozgásszabadságot tett lehetővé a nemzetközi küzdőtéren.

Ugyancsak előnyösnek bizonyult a magyar külpolitikai törekvések számára a szomszédos államok meggyengülése. A feudális Magyarország kétségtelenül bizonyos erőtöbblettel rendelkezett ezekkel az országokkal szemben. A Csehországban, Lengyelországban, Oroszországban és a bizánci birodalomban dúló feudális anarchia, a nagyúri pártok küzdelme külföldi beavatkozásokhoz és hódításokhoz kedvező lehetőségeket teremtettek. 1183-ban Nemanja István vezetésével a szerbek, 1185-ben pedig Petar és Aszen irányításával a bolgárok kezdtek harcot a függetlenségért, az önálló állami létért a bizánci császárság ellen. Küzdelmük hosszabb időre teljesen igénybe vette e népek erejét, ami viszont megkönnyítette a déli irányú magyar expanziót. Ugyanakkor arra is feltétlenül szükséges utalni, hogy

III. Béla Bizánc elleni támadásai – főleg az 1180-as években – a birodalom gyengítése révén segítették a szerbek és a bolgárok függetlenségi törekvéseit. Harcuk eredményeképpen a Balkánon jelentősen megváltoztak a politikai viszonyok. A Nemanjidák vezetésével önállósult Szerbia, s lényegében ezzel egyidőben megszületett az Aszenidákat uraló – etnikailag heterogén összetételű: kunokat, vlachokat és bolgárokat egyesítő – Bulgária a magyar királyság és a bizánci császárság között. A magyar uralkodó osztály – a nemzetközi viszonyok alakulását kihasználva – nagy mohósággal látott hozzá a hódító politika megvalósításához. Az expanzió során a magyar urak elsősorban Bizánc, Velence, Halics és Szerbia fennhatósága alá tartozó területek megszerzésére törekedtek.

Az 1180–1185-ös időszakban a magyar király terjeszkedő politikája mindenekelőtt a bizánci birodalmat sújtotta. 1180 szeptemberében meghalt Manuél Komnénosz, akinek állandó háborúi teljesen kimerítették a császárságot. A konstantinápolyi trónt Manuél 11 éves kisfia, II. Alexiosz foglalta el, de a tényleges hatalom az anyacsászárné vezette főúri csoport kezébe került. Az elhunyt uralkodó leánya, Mária irányításával megszerveződött egy másik arisztokrata párt, amely magának akarta megszerezni a birodalom kormányzását. A fővárosban csakhamar mindennaposak lettek a két nagyúri csoport közötti fegyveres összecsapások, Bizánc a feudális pártharcok martalékává vált.

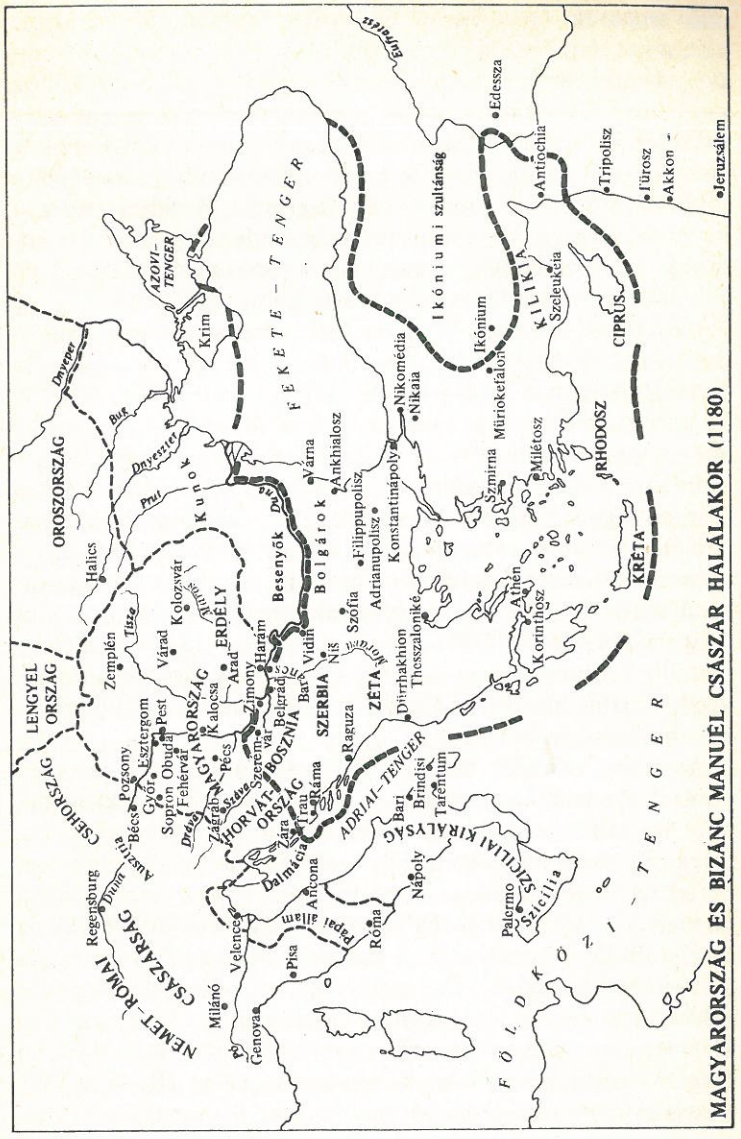
III. Béla a baszileusz halála után azonnal akcióba kezdett, és már 1180 őszén megkezdte Dalmácia hódoltatását. A 15 évig tartó bizánci uralom – különösebb ellenállás nélkül – hetek alatt összeomlott. A királyi sereg megjelenése a Tengermelléken még azzal az eredménnyel is járt, hogy 1180–1181 fordulóján a záraiak fellázadtak Velence ellen, és a város a magyar király fennhatósága alá helyezte magát. A dalmáciai hatalmi viszonyokban bekövetkezett változásokat jól mutatja az, hogy 1181 februárjában a király megbízásából Mór ispán „a tengermelléki provincia kormányzójaként" egy birtokítéletét már Zára városában foglaltatta írásba. III. Béla dalmáciai uralmát az egyházi szervezet segítségével is erősíteni igyekezett. Erre vall, hogy 1181

31. Az esztergomi székesegyház díszkapuja

nyarán saját jelöltje érdekében – erőteljes pápai tiltakozás ellenére – beavatkozott a tartomány érsekének megválasztásába, aminek eredményeképpen egyik magyarországi híve került a spalatói főpapi székbe. Valószínűleg a szerémségi területek Dalmáciával egyidőben kerültek a magyar király kezére, és bizonyosra kell vennünk, hogy Boszniát is ekkor szerezte vissza Bizánctól III. Béla. A foglalások időszakában – 1181 táján – a király idősebbik fia, Imre herceg eljegyezte Barbarossa Frigyes egyik leányát. Házasság végül is a német hercegnő korai, 1184-ben bekövetkezett halála miatt nem jöhetett létre, de a tervezett dinasztikus kapcsolatnak nyilvánvaló célja az volt, hogy a déli irányú expanzió idején nyugat felől fedezze a magyar király országát. Sem Bizánc, sem Velence azonban ekkoriban nem volt abban a helyzetben, hogy Magyarországgal szemben hathatós ellenintézkedéseket foganatosíthatott volna.

A polgárháborús viszonyok közepette Bizáncban viharos sebességgel követték egymást az események, amelyek bővelkedtek drámai fordulatokban. 1181 őszén ismét színre lépett Manuél örök riválisa, Andronikosz, és 1182 tavaszán seregével bevonult a fővárosba. A gyermek II. Alexiosz mellett régensként – félreállítva útjából a fővárosi arisztokrata csoportok vezetőit – a birodalom tényleges ura lett. Manuél özvegye ekkor Andronikosz ellen a magyar királyhoz fordult segítségért, miként Nikétasz írja; az anyacsászárné „Bélát, Magyarország királyát... arra ösztönzi, levelekkel buzdítja, s hatalmas ígéretekkel biztatja: pusztítsa el a Barancs és Belgrád körüli részeket". Mária kérésére III. Béla beavatkozott a konstantinápolyi belviszályokba: seregével behatolt a Balkánra, hogy egyrészt nyomást gyakoroljon Andronikoszra, másrészt pedig elfoglalja és hatalma alá vesse a Belgrád és Barancs közti vidéket. 1182 őszén a Duna-vonal két fontos erődítménye: Belgrád és Barancs már a magyar királyt uralta. Ezt követően Andronikosz, „mint bizánci földek árulóját", kivégeztette Manuél özvegyét. 1183-ban III. Béla, akinek politikáját a rokoni érzelmek helyett sokkal döntőbb módon befolyásolta a magyar uralkodó osztály terjeszkedési vágya, folytatta hódításait. A király vezetése alatt

álló csapatok 1183 őszére birtokukba vették Niš és Szófia városokat. A bulgáriai város magyar kézre kerüléséről rilai Szent Iván életrajzából értesülünk. A középkorban az uralkodók különböző módon – vásár, adomány vagy éppenséggel zsákmányolás révén – tettek szert nagy tiszteletben álló szentek ereklyéire. Szófiában őrizték a 10. századi bolgár remeteszent földi maradványait. Az életrajz szerint: „Amidőn pedig a nevezett várost, Szófiát Magyarország királya elfoglalta, felszedte akkor a szent relikviáját, és azt mint kincset magával vitte saját városába, melynek Osztrogon [Esztergom] volt a neve."

Eközben Konstantinápolyban újabb drámai esemény játszódott le: 1183 októberében Andronikosz bérgyilkosokkal megölette II. Alexioszt, hogy ő kerülhessen Bizánc trónjára. A hozzá hű görög seregek ekkor támadásba lendültek III. Béla csapatai ellen, s a magyarok 1184 tavaszára Belgrád és Barancs vidékére szorultak vissza. Ezután 1185 tavaszáig a magyar–bizánci fronton egyik fél sem kezdeményezett jelentősebb katonai akciót. Andronikosz lassan kénytelen volt minden erőt az egyre szaporodó lázadások leverésére fordítani, ugyanakkor a magyar királyságot az évek óta tartó hadakozások viselték meg, s ez óvatosságra intette III. Bélát. Valószínű, hogy 1184-ben halt meg Châtillon Ágnes, s ez az esemény is egy időre visszatarthatta a királyt újabb bizánci hadjárattól. A harcokban beállt szünet azonban nem tartott sokáig.

A bizánci előkelők különböző csoportjai, amelyek szemben állottak Andronikosz uralmával, külföldön igyekeztek maguk számára támogatásra szert tenni. Eusztathiosz, Thesszaloniké érseke elbeszéli, hogy Andronikosz ellen a bizánciak „segítséget kértek egyrészt a hatalmas Róma lakóinak egyházi vezetőjétől [a pápától]..., másrészt pedig a germán nép vezérétől [a francia királytól]. De követek útján a hatalmas németet [I. Frigyest] is kéréseikkel zavarták. És nem hagyták békén az őrgrófot [Montferráti Konrádot] sem, hasonlóképpen Magyarország királyát sem, s egyetlen erős szomszédjukat sem." Nyugati források alapján arra lehet következtetni, hogy III. Béla 1185 tavaszán nagyszabású hadjáratot indított Bizánc ellen. A magyar királynak az 1182–1183-as évekhez hasonlóan ekkor is az volt a fő célja, hogy – kihasználva a bizánci hatalmi viszálykodásokat – újabb görög területeket foglaljon el. Minden bizonnyal e támadás eredményeképpen ismét a magyar uralkodó fennhatósága alá került a Morava folyó völgye, Niš városa és talán Szófia is. Feltehetően még be sem fejeződött III. Béla hadjárata, amikor 1185 júniusában szárazon és vízen megindultak Bizánc ellen II. Vilmos dél-itáliai normann király seregei. Dürrhakhion (Durazzo) és Thesszaloniké elfoglalása után, augusztus végén a normannok Konstantinápoly felé vették útjukat. II. Vilmos terve az volt, hogy a főváros birtokbavételét követően magát koronázza Bizánc császárává. A görög birodalom a normann invázió nyomán válságos helyzetbe jutott, a császárságot az összeomlás fenyegette.

II. Vilmos hadainak közeledésére a bizánci fővárosban felkelés tört ki, amely megbuktatta Andronikoszt, és szeptember 12-én II. Iszaakiosz (Izsák) Angeloszt ültette a császári trónra. Az új baszileusz minden lehetséges erőt mozgósítani kívánt a normannok ellen. Ezért a birodalom észak-balkáni területeinek biztosítása s az ott lekötött bizánci seregek szabaddá tétele érdekében tárgyalásokat kezdett III. Bélával, és követei útján „országa megerősítése céljából" – miként egy nyugati forrás írja – feleségül kérte a magyar király tíz éves leányának, Margitnak kezét. III. Béla – felhagyván a Bizánccal szembeni ellenségeskedésekkel – elfogadta II. Iszaakiosz közeledését. A magyar uralkodó magatartását az magyarázza, hogy Konstantinápoly normann kézre kerülése, a bizánci császárság bukása következtében a dél-itáliai normannok nemcsak a Mediterraneum keleti medencéjében, hanem az Adrián és a Balkánon is hegemón szerepre tettek volna szert. Egy ilyen normann birodalom létrejötte alapvetően megváltoztatta volna a politikai viszonyokat Európában, a Balkán-félszigeten pedig útját állta volna minden további magyar hódító törekvésnek. III. Béla ebből következőleg szívesebben látott a Balkánon egy meggyengült Bizáncot, mint egy félelmetesen erős normann nagyhatalmat.

A normannellenes közös érdekek alapján 1185 őszén ma-

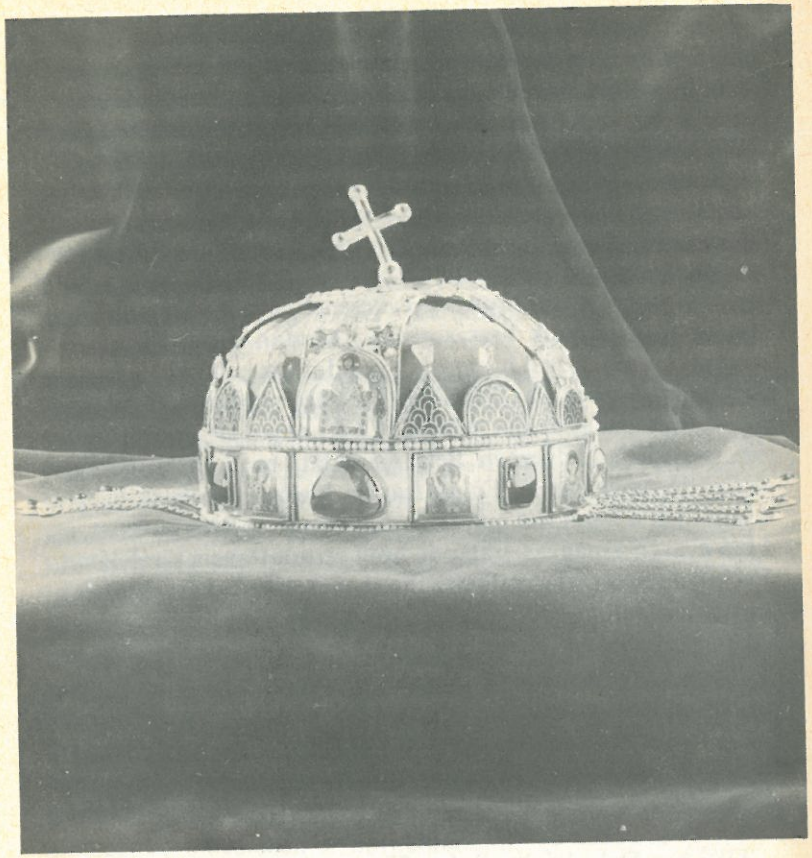
gyar–bizánci politikai szövetséget hoztak létre, amelyet Margit (Bizáncban Mária néven szerepelt) és Iszaakiosz 1185–1186 fordulóján megkötött házassága erősített meg. A magyar–bizánci egyezményben megállapodás született arról, hogy a baszileusz III. Béla leányának hozományául megkapja a magyarok által megszállva tartott bizánci területeket (a Belgrád és Szófia közti vidéket) cserében viszont II. Iszaakiosz tudomásul vette, hogy a magyar kézen levő Dalmácia, Bosznia és a Szerémség III. Béla fennhatósága alatt marad. A király kötelezte magát arra, hogy külpolitikájában – így a szerb kérdésben – szem előtt tartja Bizánc érdekeit. Ennek következtében III. Béla szakított addigi szövetségesével, Nemanja István fejedelemmel, s a továbbiakban már nem támogatta a szerbek függetlenségi harcát. A Belgrád és Szófia közti terület 1186-ban került vissza a görög császársághoz. Ezzel egyidőben III. Béla az 1170-es évek közepétől börtönben élő anyját Barancson keresztül száműzte Bizáncba, ahonnan Eufroszina csakhamar Jeruzsálembe ment, itt apácaként halt meg 1193-ban, és a Szent Theodósziosz-monostorban temették el. Ezzel magyarázható, hogy 1193 után III. Béla a szávaszentdemeteri bazilita monostort összes javaival – többek között 31 birtokával – a jeruzsálemi Szent Theodósziosz-lavrának adományozta.

Az 1185-ös magyar–bizánci megállapodás lehetővé tette, hogy a baszileusz Bizánc teljes katonai erejét a normannok ellen fordítsa. A bizánci seregek ellentámadásba lendültek, és 1185 novemberében nagy vereséget mértek II. Vilmos csapataira, aminek következtében a normannok az év végén a Balkán elhagyására kényszerültek. Ily módon egy évszázad leforgása alatt a bizánci birodalom negyedszer is sikerrel verte vissza a normann inváziót.

A normann–bizánci csatározások időszakában, 1185 őszén, III. Béla feleségül kérte Manuél Komnénosz császár Theodóra nevű, 30 év körüli unokahúgát. A konstantinápolyi zsinat azonban 1185 végén szigorúan egyházjogi okok miatt — ugyanis az özvegy Theodóra már felszentelt apáca volt, s emiatt nem léphetett újabb házasságra – határozatában „nem engedélyezte,

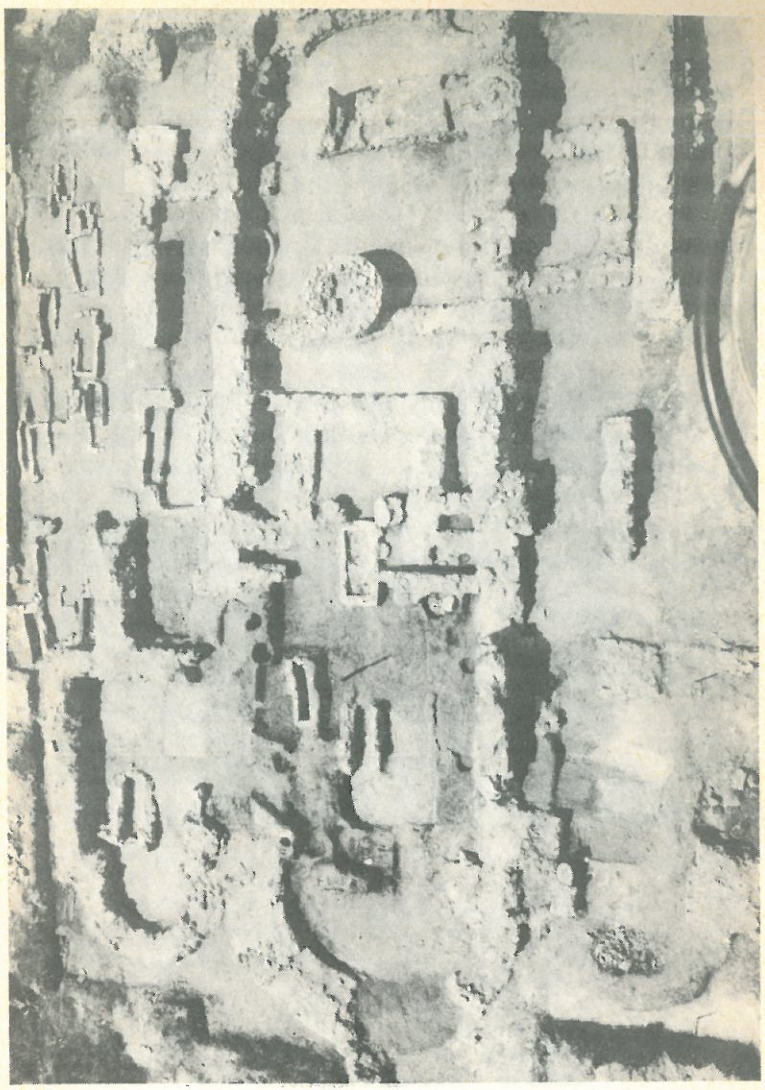
hogy [Theodóra] életmódját megváltoztassa, és Magyarország királyának felesége legyen". Teljességgel indokolatlan arra gondolni, hogy III. Béla a tervbe vett bizánci házasság révén a magyar királyság és a görög birodalom perszonálunió útján történő egyesítését szerette volna megvalósítani. Egyes feltételezések szerint nagyhatalmi törekvéseinek szimbolikus kifejezésére III. Béla ekkor illesztette össze a magyar korona két (görög, illetve latin) részét egységes, zárt koronává, amilyennel abban az időben a bizánci császárok is rendelkeztek. A valóságban azonban az ún. szentkorona egyesítésének célja és időpontja még ma sem tekinthető tisztázottnak. Miután Béla Bizáncban kosarat kapott, angol házasságra gondolt, és „elküldte követeit Anglia királyához [II. Henrikhez], s attól azt kérte, hogy adja hozzá feleségül unokáját, Matildot". Az angol királyi udvarban sem fogadták kedvezően Béla ajánlatát, és ekkor a magyar uralkodó megkérte II. Fülöp francia király nővérének, Capet Margitnak a kezét. Itt már nem utasították el Béla követeit, és 1186 nyarán a magyar uralkodó nőül vette a francia királylányt. Fel kell tételezni, hogy e dinasztikus kapcsolattal akart III. Béla a német birodalom hátában a francia király személyében potenciális szövetségest biztosítani a maga számára. Ezekben az években ugyanis a német–magyar viszonyt feszültté tette Béla nyugati irányú expanziós akciója, amely a német császársághoz tartozó stájer hercegség egy részének megszerzésére irányult. Az elhúzódó területi viszály során nemcsak a Stájerországgal szövetséges Ausztria hercege, hanem Barbarossa Frigyes is 1187-ben a magyar király ellen foglalt állást.

1187-ben Dalmáciában is konfliktusa támadt III. Bélának. A velencei köztársaság 1187 őszén kísérletet tett az 1180–1181 fordulóján elpártolt Zára visszafoglalására. A magyarok által megerősített Zára alól azonban Orio Malipiero dózse flottájának eredmény nélkül kellett visszatérnie. Ezt követően négy éven át szüneteltek az összecsapások. Az új velencei dózse, Enrico Dandolo azonban 1192–1193 fordulóján hadat indított Zára visszaszerzésére. Ez az akció is kudarcot vallott, és a város a magyar király birtokában maradt. 1194-ben III. Béla legidősebb

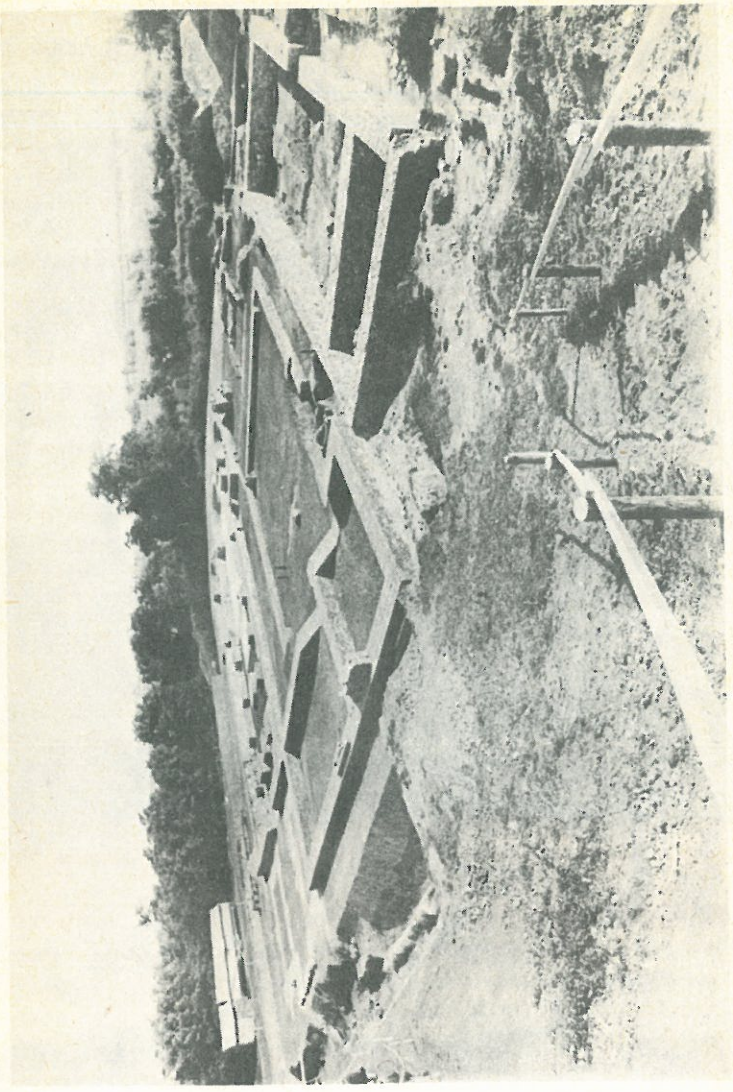

32. A magyar királyi korona

fiát, az utódává kijelölt Imre herceget állította a korábbi kormányzó – a híres Bor-Kalán nemzetség tagja, a szeri monostor kegyura – Kalán püspök helyett Horvátország és Dalmácia élére. Ebben az időben keletkezett az ún. III. Béla-féle jövedelemösszeírás, amelynek elkészülte – újabb feltételezések szerint – kapcsolatban állhatott a trónörökös Imre herceg

33. A szeri monostor az ásatások befejezése előtt

34. A szeri monostor az ásatások befejezése után

35. I. Géza, I. László és Kálmán pénzei

tervezett aragóniai házasságával. (Mások III. Béla francia házasságával hozzák összefüggésbe e jövedelmi listát). A jövedelemjegyzékkel feltehetően tájékoztatni kívánták az aragóniai uralkodót a magyar király anyagi helyzetéről. A 15–16. századi másolatban ránk maradt dokumentum tételszerűen felsorolja III. Béla jövedelmi forrásait, s azt is közli, hogy az egyes jövedelmi kategóriák mekkora bevételt biztosítanak a királyi udvar számára. A lajstromból kiderül – s ez a jegyzék legfőbb értéke –, hogy III. Béla jövedelmei a pénzverésből, a sóértékesítésből, a vámokból, révekből, vásárpénzekből, az erdélyi idegen telepesek adójából, a 72 megyésispán bevételének kétharmadából, Szlavónia hercegének adójából, az ispánok és mások különböző ajándékaiból tevődnek ki, „és – teszi hozzá a lista – mindezek mellet a föld népe teljesen ellátja élelemmel a királyt". A jegyzékben számszerűen feltüntetett – és meglepően magas – összegekből az tűnik ki, hogy a király bevételei között igen tekintélyes hányadot tettek ki a regále (tehát felségjogon szedett) jövedelmek a domaniális (azaz földesúri jogon élvezett) jövedelmekkel szemben. Ugyanakkor a lajstromban szintén szereplő egyházi jövedelmek a valóságoshoz képest nagyon alacsony értéket képviselnek. Egyébként a királyi birtokok udvarházaiban és a megyei központokban összegyűjtött természetbeni jövedelmek felélése, illetve kormányzati és igazságszolgáltatási feladatok ellátása céljából még III. Béla korában is az uralkodó népes kíséretével együtt rendszeresen járta az országot.

A magyar királyok oroszországi politikájában lényeges változás figyelhető meg III. Béla alatt. A magyar uralkodók közül III. Béla volt az első, aki orosz földet hódított meg és csatolt királyságához. Ezáltal a korábbiakhoz képest új irányban, északkelet felé kezdte meg a területi terjeszkedést. A magyar király a belső hatalmi villongások kínálta lehetőséget ragadta meg az egyik legjelentősebb orosz fejedelemség, Halics megszerzésére. 1187-ben meghalt Jaroszláv fejedelem – III. István egykori szövetségese –, és a trónt egyik fia, Oleg kapta meg, akit azonban csakhamar testvére, Vlagyimir váltott fel az uralkodásban. 1188-ban a volhiniai Vlagyimir (Lodoméria) fejedelme,

36. II. Géza és III. Béla pénzei

Román megfosztotta őt hatalmától. Vlagyimir ekkor családjával együtt Magyarországra menekült, és III. Bélától kért segítséget a halicsi trón visszaszerzéséhez.

A magyar király – magával víve Vlagyimirt – sereggel vonult Halicsba, ahonnan a királyi hadak közeledésére Román visszamenekült Volhiniába. III. Béla így könnyedén birtokba vette Halicsot, amelynek élére azonban nem Vlagyimirt, hanem saját másodszülött fiát, András herceget – a későbbi II. András királyt – helyezte. Vlagyimirt visszahozta Magyarországra, és itt családostul egy vártoronyban fogságra vetette. III. Béla eme hódító akciójával függ össze az, hogy okleveleikben a dalmát polgárok a Halics királya címmel illették a magyar uralkodót. András és a hozzácsatlakozott halicsiak először Román visszatérési kísérletét hárították el, majd 1189-ben a III. Béla által küldött csapatok segítségével szmolenszki Rosztyiszláv támadását verték vissza sikerrel. A győzelem után a „magyarok megtudták a halicsiak árulását, azt, hogy orosz fejedelmet keresnek maguknak, és minden tekintetben erőszakosak lettek: a halicsi férfiaktól elragadták feleségüket, leányaikat, és a saját ágyukba vitték, a templomokba lovakat kötöttek, és a házakban sok más erőszakosságot cselekedtek". A lakosokkal szemben elkövetett féktelenségeik és a kivetett súlyos adók miatt a magyarok uralma egyre gyűlöletesebb lett a halicsiak előtt. 1190-ben fordulat következett be az eseményekben.

Az év első felében „Vlagyimir Jaroszlávics elmenekült Magyarországról, a kőtoronyból, ahol a király fogva tartotta feleségével, a papnéval és két gyermekével együtt. A toronyban volt egy sátorlap, részeiből köteleket készített és leereszkedett onnan. Őrei közül ketten jóindulattal voltak iránta, és elvezették német földre." A német birodalmat a keresztes hadjárat idején Barbarossa császár távollétében idősebb fia, a német királlyá koronázott Henrik kormányozta. Henrik azonban, minthogy nem kívánt konfliktusba keveredni III. Bélával, a halicsi exuralkodónak nem nyújtott közvetlen támogatást, viszont felszólította lengyel vazallusát, Kazimierz fejedelmet, hogy segítse vissza trónjára Vlagyimirt. Lengyel sereg támogatásával

1190 augusztusában Vlagyimir valóban visszanyerte fejedelemségét, s András herceg menekülni volt kénytelen Halicsból. A magyar urak első oroszföldi expanziós akciója ugyan kudarcot vallott, mégis hosszú időn keresztül III. Bélát követték a magyar uralkodók, amikor meg-megújuló kísérleteket tettek Halics megszerzésére.

III. Béla halicsi hódítása idején – eltérően az 1150-es évektől – magyarok és oroszok között vallási ellentétek is felmerültek, erre utal a halicsi templomok meggyalázása. Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy ebben az időben a magyar uralkodó osztály, mindenekelőtt a hazai klérus nagy része a leghatározottabban szemben állott az ortodox keleti (görög) egyházzal. Ezt mutatja az is, hogy az esztergomi érsekek, Miklós és Jób ellenállása miatt III. Bélának nem sikerült meghonosítania Magyarországon a keleti egyházhoz tartozó rilai Szent Iván kultuszát az 1180-as években. A bolgár szent életrajzából ugyanis kiderül, hogy az ereklyék Esztergomba szállítása után az érsek „gyalázta a szentet, hiszen azt mondta, hogy nem találja őt a régi szentek között leírva; e gyalázkodása miatt a szent némává tette őt. De később megbánást mutatott, és tisztelettel járult a szent relikviájához, ezáltal elérte nyelve megoldódását. Miután a király látta ezt a csodát, ezüsttel és arannyal ékesítette fel az ereklyetartót, és aztán tisztességgel visszaküldte azt Szófiába." A bolgár szent relikviájának visszajuttatása Szófiába 1187-ben történt. Néhány évvel később Jób esztergomi érsek levelezés útján alapvető kérdésekről folytatott dogmatikai vitát II. Iszaakiosszal, és a bizánci császár ortodox véleményével szemben a magyar főpap a római katolikus felfogást képviselte és védelmezte.

III. Béla uralkodásának második időszakában is jó kapcsolatok állottak fent a királyi udvar és a pápai kúria között. De ez a jó viszony sem volt elégséges ahhoz, hogy III. Béla rászánja magát a VIII. Gergely pápa által meghirdetett harmadik keresztes hadjáratban való részvételre. A pápa azután szólította fel a nyugati uralkodókat a muzulmánok elleni „szent háborúra", hogy Egyiptom és Szíria uralkodója, Szaladin szultán 1187 őszén

elfoglalta Jeruzsálemet. A keresztes területek védelmét Montferráti Konrád őrgróf irányította, aki 1188-ban levélben fordult III. Bélához: „A keresztények segítséget várnak tőletek... Ezért nem szűnünk meg felségtekhez könyörögni,... és Szíria földjét... ne késlekedjetek a pogányok hatalmából kiszabadítani... Benneteket szólít Jeruzsálem, benneteket hív Bethlehem, hogy szabadítsátok ki őket... Rántsátok hát ki kardotokat,... s amiket mások gyengesége elvesztett, a ti erényetek hatalma szerezze vissza." A magyar uralkodó e kérésnek sem tett eleget. Felvette viszont a keresztet, és hatalmas – mintegy 100 ezer fős – sereggel keletre indult I. Frigyes császár. A korábbi – hol hűvös, hol ellenséges – viszony alapján a magyar király udvarában félelemmel vegyes szorongással várták a császár keresztes hadának érkezését.

Barbarossa csapatai 1189 júniusában vonultak keresztül Magyarországon. Minden konfliktus elkerülése céljából III. Béla igen barátságosan és jóindulatúan fogadta a kereszteseket. A német uralkodót Esztergomban fényűző vendéglátással tisztelte meg, majd Óbudán és Csepel-szigeten több napos vadászaton vett részt a császárral, a keresztes csapatokat pedig – a hosszú úton levő zarándokok számára különösen értékes adománnyal – élelemmel ajándékozta meg a bőkezű király. A Balkánon való keresztülvonulás elősegítése céljából III. Béla egy kisebb katonai egységet is I. Frigyes rendelkezésére bocsátott. A császár közbenjárására ekkor engedte szabadon a király Géza herceget, aki a keresztesekkel Bizáncba távozott, és ott – felvévén a Jóannész (János) nevet – görög hercegnőt vett feleségül. A két uralkodó közti viszony javulásának az is bizonyítéka volt, hogy 1189 júniusában III. Béla eljegyezte egyik leányát Barbarossa fiatalabb fiával, Frigyes sváb herceggel. A jegyességből azonban nem lett házasság, mert Frigyes herceg 1191-ben a keresztes hadjáratban életét vesztette. A német keresztesek átvonulása az országon a vártnál sokkal simábban – lényegében zökkenőmentesen – zajlott le, amiben szerepet játszott az is, hogy a császár igyekezett szigorú fegyelmet tartani a nagyszámú seregben. A lakosságnak mégis kárt okozó egyénekkel szemben – elriasztás

céljából – Barbarossa kíméletlenül járt el. A szemtanú krónikás elmeséli, hogy a Száván történt átkelés után a német császár „bírói székébe ülve ítéleteket hozott... két kereskedőt lefejeztek, négy szolgának pedig kezét vágták le, mert az eskü ellenére megszegték a békét".

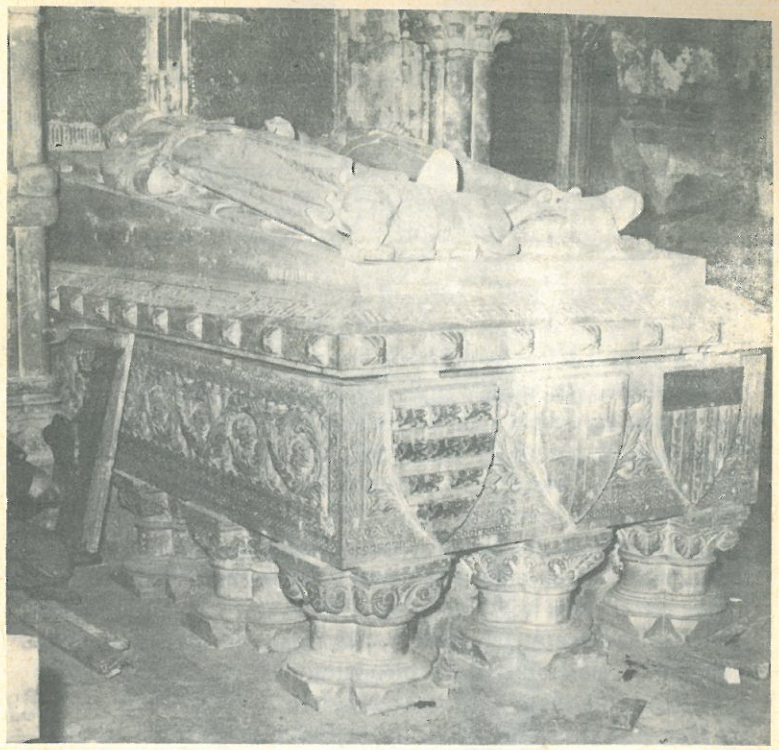
Bizánc területén rendkívül feszültté vált a viszony a német keresztesek és a görögök között. A nagyfokú és kölcsönös bizalmatlanságból fakadó állandó ellenségeskedések nyomán I. Frigyes megkezdte az előkészületeket ahhoz, hogy 1190 tavaszán ostrom alá vegye Konstantinápolyt. II. Iszaakiosz nehéz helyzetbe került. III. Béla ekkor közvetítésre vállalkozott a két császár viszályában; s a király ügyes diplomáciáját dicséri: végül is – mindkettőjükre nyomást gyakorolva – elérte azt, hogy 1190 februárjában Frigyes és Iszaakiosz megkötötték az adrianopoliszi békét, amely véget vetett a görög–német ellenségeskedéseknek, és lehetővé tette a németek számára a keresztes hadjárat folytatását. A közvetítő akció során III. Béla nemcsak Bizánc érdekeit, hanem a magyar uralkodó osztály külpolitikai törekvéseit is szem előtt tartotta. A magyar királyság nemzetközi helyzetének és balkáni terjeszkedő politikájának egyáltalában nem kedvezett volna az, ha Bizánc bukása nyomán az ország a német-római birodalom harapófogójának fojtogató szorításába került volna.

Béla távolmaradása a keresztes hadjárattól nem okozott változást a magyar–pápai kapcsolatokban. Ezt jelzi az, hogy számos más – a királyságot közvetlen közelről érintő – kérdésben egyetértés figyelhető meg a királyi udvar és a pápai kúria között. Megnyilvánult ez a boszniai püspökség ügyében is. III. Béla kérésére a pápa, III. Kelemen (aki természetesen nem azonos a száz évvel korábban élt III. Kelemen ellenpápával) 1191-ben a boszniai püspököt kivette a Bizánchoz tartozó Raguza érsekének fennhatósága alól, és a magyar királyt uraló Spalató érsekét rendelte föléje. Ez a pápai intézkedés lehetővé tette Béla számára azt, hogy a spalatói főpap segítségével is erősítse uralmát Boszniában. I. László szentté avatása ugyancsak a király és a pápa egyetértésével történt. III. Béla kezdeményezésére 1192

nyarán I. László király kanonizációja pápai engedéllyel és pápai legátus – Gergely bíboros – jelenlétében ment végbe. Éppen a magyar királyság és a pápaság közti jó viszony ismeretében igényelte a baszileusz a szerb konfliktus idején III. Cölesztin pápa közvetítését az 1190-es évek elején.

III. Béla uralkodásának utolsó éveiben a királyt és környezetét elsősorban a déli irányú expanzió foglalkoztatta, amelynek fő célja Szerbia meghódítása volt. Ez az 1190-es években a magyar urak agresszív és terjeszkedő törekvéseinek fokozódásáról tanúskodik. A szerbek, akik Nemanja István vezetésével 1183 óta eredményes függetlenségi harcot vívtak Bizánccal, 1190-ben a bolgárokkal léptek szövetségre, és szüntelenül támadták a baszileusz fennhatósága alatt álló területeket. II. Iszaakiosz, miután 1190-ben vereséget szenvedett a bolgároktól, 1191 őszén a szerbek ellen vonult. A Morava folyó melletti csatában ugyan a bizánciaknak sikerült Nemanja serege fölé kerekedniök, de ennek jelentősége nem volt, hiszen ekkor már egyetlen győzelemmel semmiképpen sem lehetett a gyakorlatilag önállósult szerb államot bizánci függésbe kényszeríteni. A Morava menti ütközet után került sor III. Béla és II. Iszaakiosz tárgyalásaira. Először Béla kereste fel a baszileuszt Filippupolisz környékén, majd a baszileusz átkelt a Száván, és a Szerémségben – talán Zimonyban – folytatta tanácskozásait a magyar királlyal. Az előzmények alapján fel lehet tételezni, hogy a megbeszélések középpontjában a balkáni helyzet, elsősorban a szerb kérdés állhatott. Lehetséges, hogy a két uralkodó között született valamiféle megegyezés 1191 őszén, de ez semmiképpen sem tudta útját állni a déli irányú magyar terjeszkedő törekvéseknek. Ezzel a baszileusz is tisztában lehetett, mert 1192-ben már attól tartott, hogy a magyarok elfoglalják a bizánci uralom alatt álló gazdag adriai kikötővárost, Raguzát. Ez ugyan nem következett be, de a szerb kérdésben hamarosan csaknem háborús konfliktus támadt a magyar királyság és a bizánci császárság között.

II. Iszaakiosz levelében, amelyet 1193-ban írt III. Cölesztin pápának, arról panaszkodik, hogy „szerfelett kedves apósa [III. Béla]... nem elégedvén meg saját ősei földjével, amelyet

37. III. Béla és Anna királyné síremléke

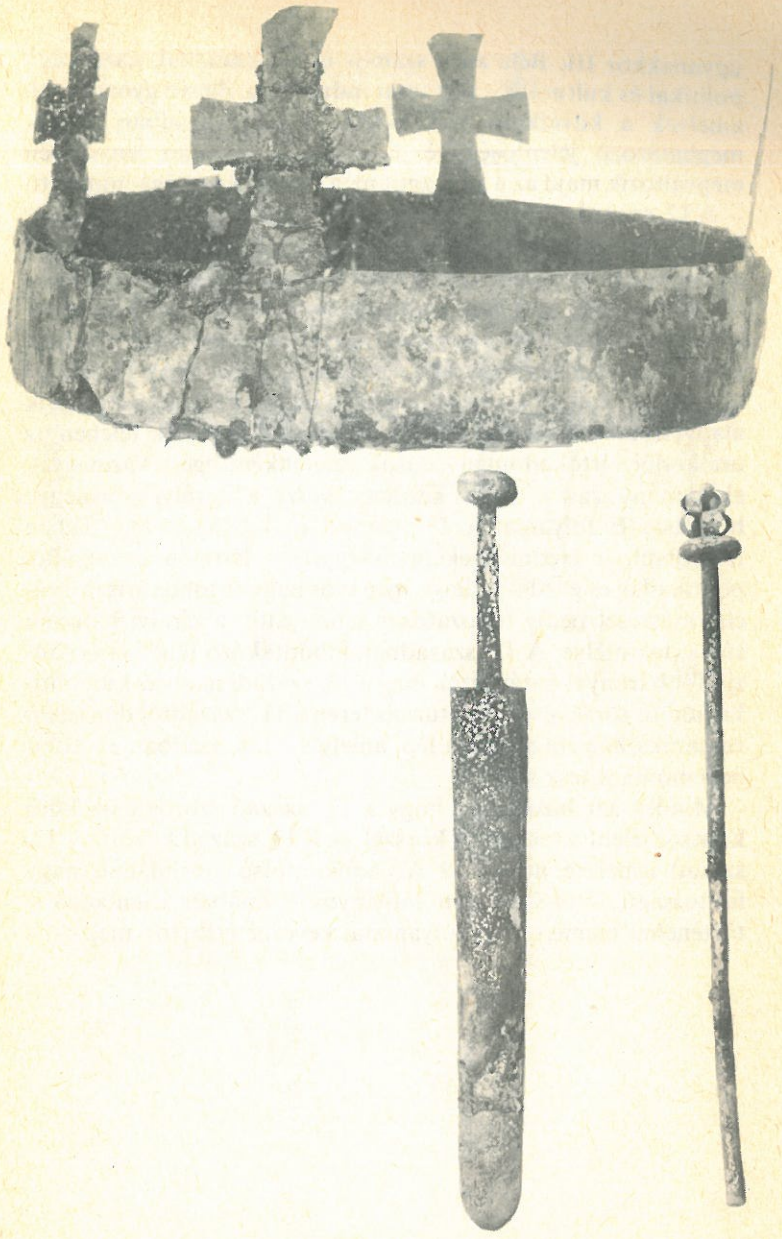
Rómania [Bizánc] hadainak és pénzének segítsége révén nehezen szerzett meg, a Szerbia feletti uralomra tört,... s úgy vélte, hogy ellene seregeket küldve első rohammal elfoglalja azt". A magyar király szerbiai akciója 1192–1193 fordulóján mehetett végbe, s valószínűleg III. Béla csapatai a szerb területek jelentős részét birtokukba vették. Noha erre az időre Bizánc már teljesen kiszorult Szerbiából, a baszileusz mégis a saját hatalmi-politikai érdekszférájába tartozónak tekintette azt, és uralmának esetle-

ges restaurációjáról sem mondott le. Ezért II. Iszaakiosz egyrészt segédhadat küldött Nemanja támogatására, másrészt levélben szólította fel a magyar királyt az elfoglalt területek kiürítésére. Miután Béla erre nem mutatott hajlandóságot, a baszileusz háborúval fenyegette meg őt, ugyanakkor felkérte a pápát, hogy Bizánc érdekében gyakoroljon nyomást a magyar uralkodóra. III. Cölesztin, minthogy éppen ekkor nagy fontosságú egyházuniós tárgyalásokat folytatott a bizánci császárral, minden bizonnyal készséggel intette Bélát a szerb ügyekben engedékeny magatartásra. III. Béla – józanul felmérve a reális erőviszonyokat – nem kívánt a bizánci–szerb–pápai koalícióval szemben kétes kimenetelű konfrontációba bonyolódni, és ezért csapatait hazarendelte Szerbiából.

A bolgár kérdésben nem keletkezett ellentét Magyarország és Bizánc között, minthogy ekkor még ebben az irányban magyar expanziós törekvések nem jelentkeztek. II. Iszaakiosz seregei 1194-ben súlyos vereséget szenvedtek a bolgároktól. Ellenük a görög császár III. Bélától kért katonai segítséget, aki ezt meg is ígérte. Az 1195 tavaszára tervezett katonai akció azonban II. Iszaakiosz bukása miatt elmaradt. Ebben az évben hirdette meg keresztes hadjáratát VI. Henrik, aki atyja, Barbarossa Frigyes halála után nemcsak a német birodalomnak, hanem a dél-itáliai normann királyságnak is uralkodója lett. A világuralomra törő VI. Henrik, mint normann király, bejelentette igényét a normannok által 1185-ben megszállt balkáni területekre. Ez a nagyhatalmi politika azonnal szembefordította a magyar királyt VI. Henrikkel, s Béla megtiltotta alattvalóinak, hogy a német császár és normann király keresztes hadjáratában részt vegyenek.

1196. április 23-án meghalt III. Béla, középkori történelmünk egyik legkiemelkedőbb királya, akinek uralkodása alatt Magyarország komoly nemzetközi tekintéllyel bíró középhatalomként rangos helyet vívott ki magának Közép-Kelet-Európában.

III. Béla halálával a magyar történelemnek egy érdekes és fontos szakasza ért véget. III. Béla volt az utolsó Árpád-házi király, akinek uralkodása több olyan archaikus vonást is viselt magán, amelyek még Szent István korában alakultak ki. De

38. III. Béla halotti koronája, kardja és jogara

ugyanakkor III. Béla alatt számos új – társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális – folyamat indult meg, illetve gyorsult fel, amelyek a következő időszakban, a 13. században válnak meghatározó jelentőségűvé. S amelyek nyomán lényegesen megváltozik majd az a kép, amit még III. Béla országa mutatott.

A 12. század utolsó évtizedeiben figyelhető meg az árutermelés és pénzgazdálkodás súlyának megnövekedése a természeti gazdálkodás rovására, s ezzel szoros összefüggésben megkezdődik a városlakó hospesek kiváltságolása. Mindez a – későbbiek során felerősödő – városiasodás irányában mutat előre. III. Béla alatt tűnik fel először a királyi szerviens figurája, ami a 13. század társadalmi harcaiban nagy szerepet játszó köznemesség egyik alapvető alkotó részévé lesz. A 12. század második felében az uralkodói birtokadományozások (esetenként egész vármegyék eladományozása) révén kezdetét veszi a királyi vármegye bomlása. E folyamat a 13. században hihetetlen mértékben felgyorsul, s eredményeképpen egyrészt létrejön az önálló, politikailag és gazdaságilag is igen erős nagybirtokos arisztokrácia, másrészt pedig fokozatosan lehanyatlik a királyi hatalom súlya, tekintélye. A 12. században kibontakozó feudális expanzió főbb irányai határozzák meg a 13. századi magyar külpolitika hódító törekvéseit. Kulturális téren a 11. századtól domináló romanika helyére a gótika lép, amely a 13. században abszolút hegemóniára tesz szert.

Mindez azt bizonyítja, hogy a 12. század szoros összekötő kapcsot jelent a megelőző korszak és a 13. század között. A 12. század ismerete nélkül az Árpádok utolsó századának nagy fontosságú – olykor igen látványos formában jelentkező – történelmi eseményei és folyamatai kevésbé érthetők meg.

ÁRPÁDOK A 11–12. SZÁZADBAN

